

A Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés?

*Csüllög Gábor*¹

A két térség területi folyamatainak váltakozó időtartamú illeszkedése és ütközése igen komolyan befolyásolta mindkét terület államiságának történetét, így a különböző korszakok térszerkezeti jellemzőinek ilyen célú feltárása segítséget jelenthet a mai térfolyamatok értelmezéséhez is. A két meghatározó európai térség szerveződése a 9. század után eltérő irányt vett, mind a külső hatások érvényesülése, mind a helyi államiság kialakulási folyamatában. A Kárpát-medencében kialakuló állami területiség a római kor után jelentősen eltért a balkáni térségtől. A magyar állami tér egyedi szerveződése szilárdnak bizonyult hosszú évszázadokra, míg a Balkánon a szervezett állami tér visszaszorult, a kelet-római/bizánci uralom részekre esett, pedig a folyamatosságra több lehetőség volt mint a Kárpát-medencében. A 9-10. században még sok közös vonás volt: népességmigrációk (szlávok, bolgárok, magyarok stb.), helyi államiságok (morva, magyar, bolgár, horvát), külső birodalmi hatások (Bizánc, Német-Római Birodalom), a kialakulatlan térszerkezet, azonos keresztény vallás. A változást egyértelműen a Magyar Királyság európai jogrendben való megszilárdulása, a birodalmi hatásoktól történő függetlenedése és a Kárpát-medencét átfogó meglepedése és állami berendezkedése hozta.

1. A Balkán mozaikosan tagolt 10 – 19. századi történeti térszerkezete

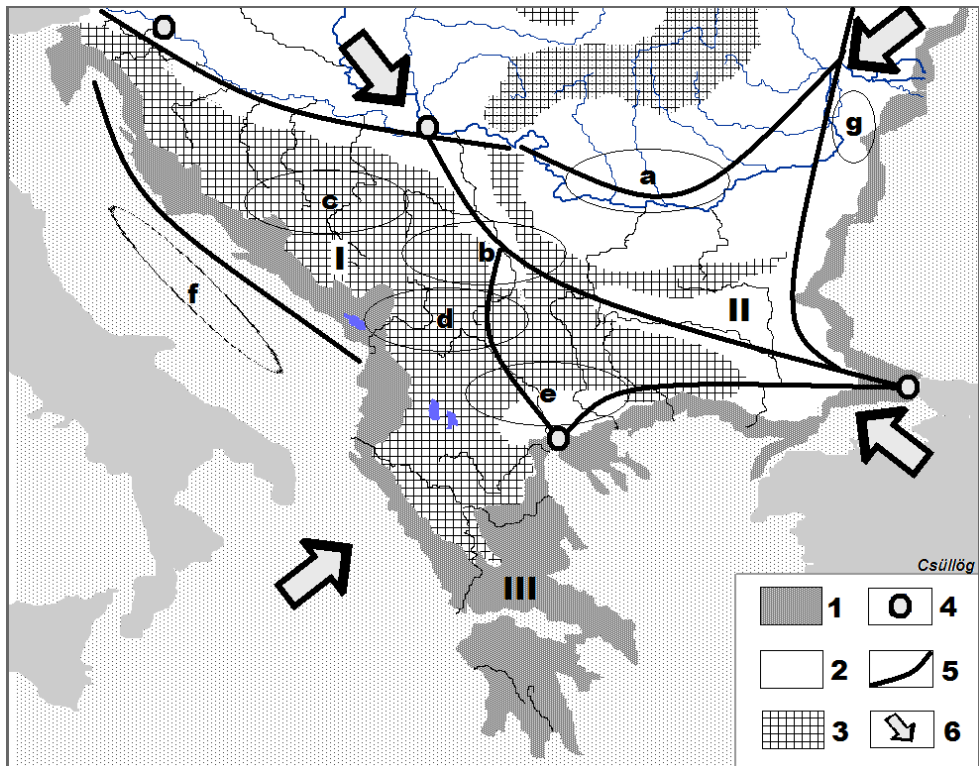
A Nyugat-Balkánon jelentősen gyengült a bizánci és bolgár hatás, sokkal erőteljesebben érvényesültek a helyi tényezők, amelyek a népesség területi eloszlásának egyenlőtlenességéből és a migrációs folyamatokból következően kedvezőtlenek voltak. Egyrészt nem alakult ki összefűző kapcsolatrendszer, amely a Kárpát-medencéhez hasonlóan lezárta volna a térséget a külső erőhatásoktól. Ezért folyamatosan – ha nem is egyenlő mértékben – érvényesültek az észak-itáliai, kárpát-medencei, kelet-európai, kis-ázsiai hatások, együttes jelenlétük pedig a térségen belül hozott létre ütköző zónákat, amelyek a Kárpát-medence belsejében, a német, kun, tatár támadásoktól eltekintve a 16. századig nem alakultak ki, de akkor is csak mintegy 150 évre.

A két térség történeti térszerkezetét megalapozó földrajzi helyzetében vannak azonosságok és különbségek is. Azonos az erős köztes helyzet, de már eltérő annak milyensége. A Kárpát-medence közép-európai helyzetű nagymedence Kelet- és Nyugat-Európa között, míg a Balkán Európában peremi helyzetű félsziget Közép-, Dél- és Kelet-Európa, valamint Ázsia között (PAP N. 2001). Bár a történeti térszerkezet mindkét esetben domborzatfüggő, de itt a hasonlóság mellett az előbbinél már sokkal nagyobbak a különbségek. A Kárpát-medence megközelítőleg szabályos domborzati képpel (peremhegységek, belső medencék, centrális vízhálózat) szemben a Balkáné sokkal összetettebb. A jelentős különbséget a félsziget jellegből adódóan a tengerpartok súlya és azok különböző tengerekhez kapcsolódó mediterrán áramlási helyzete adja. Az Adriai- és Jón-tenger a nyugati medencéhez és Európához, míg az Égei- és a Fekete-tenger a keleti-medencéhez és Ázsiához kapcsolja. Ugyanakkora tengeren érkező hatások és áramlások nem érvényesültek erőteljesen a balkáni, főleg a nyugat-balkáni szárazföld belsejében, mivel a magashegységek elzárták a nyugat és dél felől érkező hatások jó részét (CSÜLLÖG G. 2008). Gyakorlatilag a Balkánt egy keskeny, aktív, a Mediterránium folyamataihoz

¹ Egyetemi adjunktus, ELTE TTK FFI Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék

kapcsolódó tengerparti sáv övezi nyugaton, délen és keleten. Ezt egy széles magashegységi zóna követi nyugaton és délen, míg dél-keleten és keleten a tengerpart és a hegységek között a tengerbe ömlő folyók síkságai félmedencéi találhatóak. Északon pedig a Száva és a Duna kisebb nagyobb síkságai, valamint a beömlő, délről érkező mellékfolyók völgyei, medencéi tagolják a belső hegységi zónát (1. ábra).

1. ábra: A Balkán történeti térszerkezete

Aktivitási terek: 1. Tengeri áramlási terek 2. Szárazföldi áramlási terek 3. Hegyvidéki zárt terek 4. peremi központok 5. Áramlási zónák, szerkezeti vonalak 6. Külső hatásirányok

Történeti terek: I. Nyugat-Balkán II: Kelet-Balkán III. Déli- (Égei) Balkán

Ütköző terek: a) dunai, b) áramlási, c) boszniai, d) koszovói, e) macedóniai, f) adriai, g) dobrudzsai

Ez a sajátos földrajzi kép meghatározója volt a történeti megtelepedés és a térhasználat különbségeinek. A nagyobb medencék, a szélesebb folyóvölgyek és a folyóvölgyi síkságok, valamint a tengerparti félmedencék sűrűbben lakottak voltak, itt magas volt a környezet eltartóképesége. Ezzel szemben a tagolt tengerpartokon és a hegyvidékeken kisebb volt a népsűrűség, de koncentrált a megtelepedés, amely elsősorban a belső folyóvölgyekre és kismedencékre irányult, de ezeken az előbbiekhöz képest jóval alacsonyabb volt a környezet eltartóképesége. Ennek következtében a térség egészét (váltakozó megjelenésben) ellentétes térállapot jellemezte: zárt hegységi hátterek és kinyíló a nagyobb folyókhoz, valamint a tengerpartokhoz kötődő áramlási zónák

építették fel. A népesség területi kötődése is kettős volt. A zárt hegyvidéki háttereken erősen rögzült, míg az áramlási zónákban a rögzült állapot nem volt ilyen erősen kötött és folyamatosan jelen volt a migráns állapot is. A térség népességáramlását nem csak a belső migráció, hanem főleg a Duna és Kis-Ázsia közötti külső áramlások, hatások összekapcsolódása is jellemezte. Az áramlási zónák migrációs kényszere sokszor eredményezett főleg a Kárpát-medence irányába történő népesség kiáramlást is. Mind a háttér rögzült népességében, mind az áramlási zónák sokszor kényszerűen migráns népességében erős, az etnikai identitással (M. CSÁSZÁR Zs. 2008) összefonódó földrajzi identitás (amely sokkal meghatározóbbá vált, mint a nyelvi) alakult ki. Ez a folyamat az elkülönülő etnikai és a növekvő helyi állami terek közötti komoly ütközőtereket alakított ki (KOC SIS K. 2007). Ugyanakkor a Balkánt nem csak belső, hanem peremi ütközőterek is jellemezték, elsősorban északon a Duna menti térségekhez kötődően. A külső hatásirányok erőteljességének és az áramlási vonalak elhelyezkedésének köszönhetően jelentős térségi hatású központok csak a peremeken alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ez utóbbi három nem véletlenül volt egyszerre külső térségek, Kis-Ázsia és a Kárpát-medence fontos központja is. Mindez mutatja, hogy a fő áramlási, migrációs zóna két balkáni végpontja egyben komoly kapcsolódási zóna volt a külső térszerkezetekhez (1. ábra).

A fenti térszerkezeti összetevők – tengerpartok, zárt hátterek, nyitott áramlási terek, külső hatásirányok – eltérő arányban jelennek meg a Balkánon, ezért a társadalmak elrendeződése, a helyi állami terek kialakulása is különbözőképpen alakult. Ezek alapján három, részben elkülönülő, nagy történeti téregységet különböztethetünk meg (1. ábra):

1. Nyugat-Balkán, ahol az összetevők a leghatározottabb formában rendeződnek el. A nyugati és keleti peremeken az áramlási zónák, az északi és déli peremeken az ütközőterek, a köztük lévő zárt háttér hegységeiben pedig az erős népesség megkötő belső köztes folyóvölgyek és medencék. Északi peremén a Szávába ömlő mellékfolyók völgyei adták a kapcsolódási teret a Kárpát-medencéhez.
2. Kelet-Balkán, amely a hatásirányokkal erőteljesen tagolt volt a korszakban. A Fekete-tengeri áramlási tér gyenge volt és nem gyakorolt jelentősebb hatást a térségre. Az Al-Duna-medence, a Balkán-hegység északi előtere erőteljesen kitett volt a kelet-európai hatásoknak. A Marica-medence pedig a domináns kis-ázsiai hatásrendszeres előterévé vált, amely legtovább kötötte a Török Birodalomhoz. Belső-hegyvidékei jóval kisebb kiterjedésűek voltak a másik két térségnél, így népességlekötő szerepük is kevésbé érvényesült.
3. Tengeri (Égei) - Balkán, amelyben elsősorban a tengeri áramlási és érintkezési terek érvényesültek, ezért elsősorban a Kelet-Mediterránumba épült be és működésében jelentőssé váltak az kis-ázsiai hatások is.

Összességében a Balkán földrajzi felépítése és a külső hatásoknak kitett köztes helyzete miatt a belső tömböt alkotó szláv nyelvi többség ellenére osztottá vált. Erős etnikai és egyben földrajzi identitású népek által használt belső zárt terek és a külső hatásoktól, migrációtól folyamatosan érintett áramlási terek váltakoztak. Ebben a mozaikos, jelentős belső feszültségű szerkezetben csak a birodalmi elsősorban az oszmán birodalmi tér hozott egységet és együttműködést, ennek gyengülésével törvényszerűen jelentek meg a szerkezetben a helyi állami terek ütköző zónái.

2. A Kárpát-medence egységes 10 – 19. századi történeti térszerkezete

A 10. századtól egységes állami szerveződés alá kerülő Kárpát-medencében a tájhasznosítás eltérő módja és mértéke következtében már az első évszázadtól kezdve

erőteljes megtelepedési különbségek alakultak ki. A földrajzi felépítés domináns összetevői a medence jellegnek megfelelően elhelyezkedő peremhegységek, köztes választóhegységek és belső medencék voltak, ehhez szabályos, a Duna vízgyűjtőjének részeként centrális vízhálózat, sűrű folyóhálózat kapcsolódott. A medencei tagolódás következtében a befelé irányuló domborzati, vízjárási érintkezési peremek váltak a társadalom térbeli aktivitásának meghatározó színtereivé, ezért itt nem a térbeli elhatárolódás, hanem a kapcsolódás vált dominánssá.

A belső hegységperemek és medencék ármentes földművelő térségeihez kötődően a folyók nagy völgykapuiban többfunkciójú (kézműipar, kereskedelem, világi és egyházi közigazgatás, stb.) központok jöttek létre. Ezek vonzásterében sűrű településhálózat szerveződött, ezért itt az átlagoshoz képest nagyobb számú népesség koncentráldott, ennek következtében az erőforrások hasznosítása is erőteljes és folyamatosan bővülő volt, amely kiható a térbeli kapcsolatok és áramlások növekedésére (CSÜLLÖG G. 2000). A népesség térbeliségében elsősorban a rögzülés volt a meghatározó, a kötött belső népesség migrációja csak gazdasági okokból erősödött fel bizonyos korszakokban, amelyhez elsősorban a folyamatosan, de a 17-18. századig nem nagy számban és lökészerűen érkező külső népesség letelepedése társult. Így a Balkán erős belső és átáramló migrációjával szemben a Kárpát-medencét a kiegészítő szerepet játszó befogadó áramlási folyamat jellemezte. A nagy népsűrűségű térségek és az azokat egymással összekötő erős téráramlási zónák a rajtuk lévő központokkal egyszerre voltak kereskedelmi útvonalak és egyben kiemelkedő gazdasági koncentrációk, amelyek hosszú évszázadokig Magyarország meghatározó társadalmi és gazdasági súlypontjainak, centrum-térségeinek tekinthetők. Ezek nem egyszerűen az ország középső részén helyezkedtek el, hanem a nagy belső hegységperemeken és az azokba benyúló szélesebb, alacsony helyzetű völgyekben és félmedencékben, illetve a hozzájuk kapcsolódó ármentes síksági felszíneken. A 11–13. századok között a centrum-térségek kevésbé összefüggőek voltak, és működésüket alapvetően a regionalizáció és a belső erőforrások hasznosításának lassú kiépítése határozta meg. A 14–15. században, az északi és keleti belső hegységperemen lévő központok mentén már nagyobb kiterjedésű és a korábnál összefüggőbb centrum-térségek jelentek meg, amelyeket az áramlási vonalak egyre erőteljesebben hálózta be, és egyre jelentősebbé váltak a különböző térségek közötti területi munkamegosztási folyamatok (2. ábra). A centrum-térségek legjelentősebb kiterjedése a középkorban Mátyás korában mutatható ki, összefüggésben a népesség és a gazdasági növekedés mértékével, valamint az erőteljesebb központi hatalom területi kiépítésével (CSÜLLÖG G. 2007).

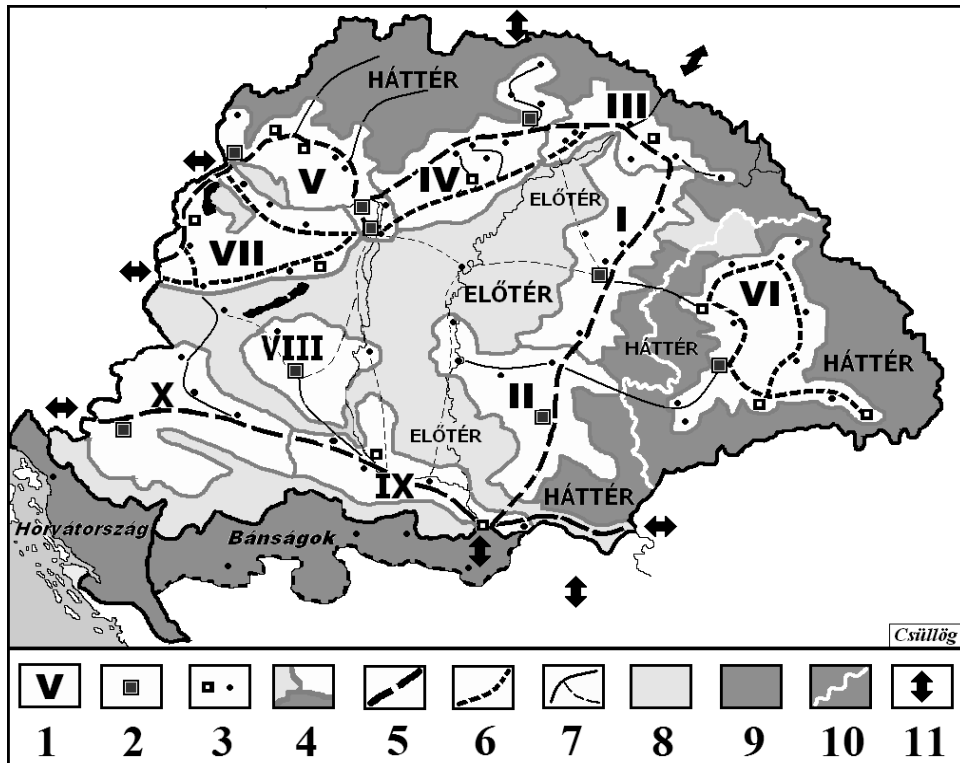
A téráramlásokban gyengébb, ritkábban lakott térségek periféria jellegét mutattak. Ezek a centrumtárségektől egyrészt a medence belseje felé, mint előterek jelentek meg. Ilyenek voltak az árterek és az általuk közbezárt ármentes térszínek, ahol a népesség ritkább volt, és központok csak kis számban, főleg a folyók átkelőinél jöttek létre, ezért a téráramlások itt gyengék voltak. Másrészt a hegységperem felé mint hátterek jöttek létre, ahol a nagy kiterjedésű zártabb hegyvidékeken a ritkább népesség csak az alacsonyabb völgyekben tudott koncentrálni, központok pedig kevesebb számban a köztes medencékben, átjárókban alakultak ki, és az erdőgazdálkodás mellett csak a bányászat volt a fő gazdasági ágazat.

A centrum- és periféria-térségek elrendeződése és a belső domborzati medenceperemen futó fő térszerkezeti és áramlási vonalakra való felfűződése a 15. századra Európában egyedi nagymedencei térszerkezetet jelenített meg, amely hosszú évszázadokra lehetővé tette a teljes Kárpát-medencét egybefogó területi szerveződést (CSÜLLÖG G. 2003). A regionális folyamatok jellege alapján a Magyar Királyság nem tartományok laza, egymással viaskodó konglomerátuma volt, nem is egy központi térség köré mereven szervezett egyszerű rendszer, hanem aktív áramlási és szerkezeti

vonalakkal összekapcsolt centrumtérsegekre (és a hozzájuk kötődő elő- és hátterekre) épülő egységes állami tér (2. ábra).

Ebben a térszerkezetben elsősorban peremi ütköző terek jöttek létre, a fő európai áramlási vonal be és kilépésénél, a Bécsi-medencénél és a Délvidéken. A 16. században a Kárpát-medencében közel hatszáz év után – a korábban is meghatározó nyugati és déli irányból – újra érvényesültek a külső hatalmi centrumok területi folyamatai. Ez egyrészt direkt – az ország egy részének a Török Birodalomba (NAGY M. 2008) való betago­lódásával valósult meg – másrészt indirekt formában, a maradék Királyi Magyarországnak a Habsburg Birodalomba való beépülésével következett be. Mindezek eredményeként Európában egyedi módon két eltérő struktúrájú, ázsiai és európai birodalom működőképes szerveződése fonódott egymásba a Kárpát-medencében. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését, és a magyar államiság folyamatosságát a királyi területek határán kívül is (SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2003).

2. ábra: Magyarország nagymedencei térszerkezete a 14 – 16. században

1. Térkapcsolati régiók: I. Tiszántúl II. Temesi délvidék III. Kelet-Tiszáninnen IV. Nyugat-Tiszáninnen V. Dunáninnen VI. Erdély VII. Nyugat-Dunántúl VIII. Dél-Dunántúl IX. Duna-Száva menti Délvidék X. Szlavón Délvidék 2. Régió központ 3. Központok 4. Régiók határa

5. Térszerkezeti vonalak (térpályák) 6. Térszervező vonalak 7. Közvetítő vonalak és összekötő útvonalak 8. Előterek és köztes térségek 9. Háttér 10. Erdély belső határa 11. Külső hatásirányok

3. A különbségek lényege: az állami terek eltérései

A Balkán és a Kárpát-medence a 10. századtól ellentétes irányú folyamattal tagozódott be az új európai térbe, amely elsősorban a földrajzi felépítés lehetőségeinek hasznosításában és a külső hatásirányoknak való ellenállás sikerében különbözött. A Balkánon a bizánci hatás gyengülésével a változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok néhány évtizedes sikerét kivéve – nem tudták felülmúri a földrajzi oszottságot. Ez az állapot a szerb törekvéseknél sem változott tartósan, ők ebben a folyamatban már a gyorsan építkező oszmánsággal találták szembe magukat. A törökök az áramlási vonalak átfogásával gyorsan és tartósan fűzték egybe a földrajzi tagoltságához rögzült helyi állami tereket. A Kárpát-medencében a magyar állam a földrajzi térből egységes struktúrát hozott létre és hosszú évszázadokon keresztül semlegesíteni tudta a külső hatásirányokat, nyugat felé az azonos felépítésű és erős államisággal, dél felé pedig a szlavón-horvát balkáni előtér tartományi beépítésével, a boszniai balkáni perem katonai ellenőrzésével, valamint a Duna – Morava áramlási zóna erőteljes védelmi lezárásával (SUBA J. 2007). Ez utóbbi védelmi zóna elvesztése vezetett egy 150 éves időszakra átmenetileg a Balkán és a Kárpát-medence belső területeinek közös állami térbe foglalásához a törökök uralma alatt.

A két térség ellentétes felépítésű történeti térszerkezete más korszakokban sem különült el élesen egymástól, az átfedő áramlások következtében egymásba fonódó etnikai terek folyamatos kapcsolatot adtak az ütköző állami terek időszakában is. Így elmondható, hogy az egységes, bár kiterjedésében és irányító struktúrájában változó kárpát-medencei és a széttagolt mozaikos nyugat-balkáni térszerkezet etnikai, gazdasági és áramlási folyamataiban többségében illeszkedett egymáshoz, vallási, kulturális és politikai folyamataiban, állami tereiben viszont gyakoribbak voltak az ütközések (GULYÁS L. 2005), amelyek elsősorban a birodalmi terek gyengülésekor erősödtek fel.

Irodalom

1. CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 2000. 1-4. szám, pp. 109-130.
2. CSÜLLÖG G. (2003): The Changes of the Spatial Structure in the Carpathian Basin. In: Vaishar, A. – Zapletalova, J. – Munzar, J. (Eds.) Regional Geography and its Applications Institute of Geonics, Academy of Sciences of the Czech Republic Regiograph, Brno pp.20-25.
3. CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 2007 p. 147.
4. CSÜLLÖG G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334-341.
5. GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, p. 285
6. KOCSIS K. (2007): Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Budapest, 2007. pp. 26-37.
7. M. CSÁSZÁR ZS. (2008): A magyar oktatás Balkán képe. In: Reményi P. – Szabó A. (szerk.) A Nagy terek politikai földrajza PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK Pécs pp. 418-426

8. NAGY M. (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. pp. 80-85.
9. SUBA J. (2007): A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. pp. 439-443.
10. SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, pp. 15-44.
11. PAP N. (2001): Törésvonalak Dél-Európában. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, p. 183.